

Anneke Mulder-Bakker

Vrouwen en politiek

Jeanne d'Arc en de traditie van middeleeuwse profetessen

Anneke Mulder-Bakker beschrijft in onderstaand artikel hoe christelijke profetessen in de Middeleeuwen invloed uitoefenden op de politiek.

Als één vrouw de loop van de geschiedenis en de politiek veranderd heeft, dan is het wel Jeanne d'Arc (1402-1431) geweest, dat boerenmeisje uit Lotharingen, dat stemmen hoorde en opdrachten kreeg van God. De stemmen vertelden haar dat ze naar het Zuiden moest reizen, waar de kroonprins van Frankrijk, Karel VII, apathisch zat toe te kijken hoe zijn land onder de voet werd gelopen door de Engelsen en hun Bourgondische handlangers. Dezen hadden zelfs al het beleg voor Orléans, de toegangspoort tot Zuid Frankrijk, geslagen en Karel deed niets om zijn troepen te helpen; laat staan dat hij een poging ondernam het land te bevrijden. Jeanne moest hem voor God tot daden aanzetten. Ze moest naar het leger in Orléans gaan en het beleg breken. Vervolgens moest ze met de kroonprins naar Reims trekken opdat hij wettig tot koning gekroond zou kunnen worden. Dan zou alles goed komen – hetgeen geschiedde. Jeanne reed in ridderlijke wapenrusting, dus mannenkleren, naar de kroonprins en wist hem tot actie te bewegen. Ze nam persoonlijk de leiding bij het ontzet van Orléans. Ze voerde met een onwaarschijnlijk kleine troepenmacht de vorst dwars door vijandig gebied naar Reims en kroonde hem tot koning. Dit alles vond plaats in voorjaar en zomer van 1429. Het bracht de ommekeer in de al decennia durende 'honderdjarige' oorlog tussen Frankrijk en Engeland. Binnen de kortste keren was Bourgondië teruggekeerd aan Franse kant en waren de Engelsen van het continent verdreven (1437).¹

Dat Jeanne ondertussen zelf het initiatief was kwijtgeraakt, dat zij gevangen was genomen (1430), overgeleverd aan de Engelsen en op de Grote Markt van Rouen als heks was verbrand (1431), mag ons niet afleiden van de centrale vraag: hoe is het 'in godsnaam' mogelijk dat een meisje, nog

1 Marina Warner, *Joan of Arc. The Image of Female Heroism* (1e druk 1981; paperback editie Berkeley 2000).

wel van boerenafkomst en nauwelijks zeventien jaar oud – ‘that triple cluster of exceptional attributes’ volgens Marina Warner, die een prachtig boek over Jeanne schreef – zoiets voor elkaar kreeg². Dat ze op het idee kwam alleen al! Dat ze gehoor vond bij de kroonprins en zijn hof! Dat niemand het waagde dat meisje aan te pakken toen ze de lange tocht naar Reims ondernam! En dat het lamgeslagen volk in beweging kwam, ‘als één man achter de koning’ ging staan en de vijand hielp verdrijven!

Vaak hebben historici zich ter verklaring van deze opzienbarende gebeurtenissen beroepen op het feit dat het een mirakel was, een godswonder. Een eenmalige gebeurtenis die zich aan elke rationalisatie en dus ook aan elke historische verklaring onttrok. God had in de geschiedenis ingegrepen en een eenvoudig boerenmeisje gebruikt - als een soort touwtjespop, begrijp ik - om het Franse koninkrijk te redden. Daarmee lichtten zij Jeanne uit de gewone geschiedenis en verklaarden haar tot een incident. Na afloop hadden ‘godzijdank’ de gewone machthebbers hun plaats weer ingenomen in het machtsbolwerk en de gewone geschiedenis van de opkomst van de Franse natie hervat weer ter hand genomen.

Maar mogen we ons er op die manier van afmaken? Zeker in een tijd waarin historici ook godsdienst- en cultuurgeschiedenis bedrijven met inbegrip van gender studies - en niet alleen nationale politieke geschiedenis? Die vraag vormt het uitgangspunt van mijn verhaal. Ik zal betogen dat Jeanne niet een incident is, maar iemand die stond in een lange traditie, de traditie van christelijke profetessen. Zoals André Vauchez heeft betoogd in één van zijn mooie studies over vrouwelijke profetessen in de middeleeuwen, had bijvoorbeeld kort voor Jeanne, in 1398, een andere vrouw, Marie Robine, ook stemmen gehoord die haar opdracht hadden gegeven naar de koning toe te gaan. Ze moest hem gebieden de eenheid in de Kerk te herstellen – het was de tijd van het grote Westerse Schisma met één paus in Rome en een ander in Avignon – en ze had Frankrijk moeten redden van de Antichrist. Ook zij was op pad gegaan, had wel de koningin ontmoet, maar verder niets bereikt. Ze had zelfs de aandrang gevoeld een wapenrusting aan te trekken en eigenhandig de wapens op te nemen, zoals Jeanne dat metterdaad zou gaan doen. Ze had die verleiding weerstaan door zich als kluisnares te laten insluiten in een kluisje op het kerkhof van Avignon, in de buurt van de ene paus.³ Vauchez laat zien dat beide

2 Warner, *Joan of Arc*, 4.

3 André Vauchez, ‘Jeanne d’Arc et le prophétisme féminin des xive et xve siècles’, in: Idem, *Les Laïcs au Moyen Age. Pratiques et expériences religieuses* (Parijs 1987)

vrouwen in een traditie staan die als zodanig teruggaat op de bijbelse traditie van profeten in het Oude en het Nieuwe Testament, maar in zijn middeleeuwse gedaante aan de dag treedt in de twaalfde eeuw. Aangezien ik me in mijn eigen onderzoek naar kluizenaresen in de middeleeuwen uitvoerig heb beziggehouden met sommige van deze profetessen en daarbij vooral hun ijveren voor kerkelijke en 'politieke' erkenning heb onderzocht, wil ik daar in het volgende nader op ingaan.⁴ Aan het eind kom ik dan op het geval Jeanne d'Arc terug.

Dromen en visioenen

Met profetie in middeleeuwse zin wordt niet het soort voorspellingen bedoeld dat tegenwoordig nogal eens opgeld doet, bijvoorbeeld in New Age kringen met figuren als Nostradamus, waar in zogenaamde oeroude teksten, wonderbaarlijkerwijs uit het verleden tot ons gekomen, in 'gecodeerde vorm' hedendaagse rampen voorspeld zouden zijn. Zulke teksten waren er in de vijftiende eeuw ook wel over Jeanne, profetieën van de Sibylle, van Merlijn of de Pseudo-Beda, oude profetieën waarop Christine de Pizan (zie hierna) zich zou beroepen in haar gedicht over Jeanne d'Arc, maar dat waren teksten waarin Jeanne volgens de gelovers werd aangekondigd. Dat is heel iets anders dan Jeanne zelf als profetes, dat wil zeggen als een geïnspireerd christin die rechtstreeks van Godswege inzichten ontving en de opdracht kreeg in actie te komen, in Jeanne's geval de opdracht om de kroonprins te kronen en het christendom te redden. Middeleeuwse profeten ontvingen dromen of visioenen waarin ze rechtstreeks in de hemel werden toegelaten of anders de stem van God of heiligen hoorden. Dan werden hun geheimenissen geopenbaard en kregen zij de opdracht deze uit te spreken: te profeteren aan anderen. Dat kon verborgen kennis uit het verleden zijn: een vorm van 'profetie' die ons vreemd voorkomt maar in de middeleeuwen heel gebruikelijk was. Veel gelovigen hunkerden bijvoorbeeld naar details over de geboorte van Christus of over zijn leven als klein jongetje, allemaal zaken waar de bijbel niet van rept. Zoiets kon dan geopenbaard worden aan een visionair, zie het kerstvisioen van Birgitta van Zweden, en zulke geopenbaarde kennis gold

277-286; in deze bundel ook andere lezenswaardige artikelen over vrouwelijke profeten.

- 4 Voor verdere bewijsvoering en bronnen verwijs ik dan ook naar mijn boek over Kluizenaresen in de Middeleeuwen, dat in 2003 zal verschijnen.

De oudste afbeelding van Jeanne d'Arc zoals geschetst door een klerk die noteerde dat Orléans was gevallen in 1429; afbeelding uit 1429. Uit: Marina Warner, *Joan of Arc* (2000) afb. 16.

dan als van dezelfde orde als de bijbelse kennis.⁵ Een profetie kon ook verborgen kennis uit het heden openbaren, telepathische kennis over wat ver weg gebeurde of de geheime gedachten van een gesprekspartner. Het kon ook een toekomstvoorspelling betreffen.

Van Juliana van Cornillon - over wie straks meer - werd bericht dat zij rechtstreeks werd opgenomen in de hemel om dogmatische inzichten over de Drieëenheid te ontvangen en over de eucharistie (dat wil zeggen de rituele maaltijd tijdens de misviering waarbij de priester een rond stukje ongedesemd brood (hostie) veranderde in het lichaam van Christus en een beker wijn in het bloed van Christus, de zogenoemde transsubstantiatie, waarna hij deze consumeerde; heel af en toe mochten ook gewone gelovigen een

hostie eten, simpel gezegd Christus tot zich nemen). Zij las dat niet in boeken maar zag het in aanschouwelijk onderricht in de hemel. Zo verwierf zij geleerde kennis die haar op gelijke hoogte bracht met theologen en kerkvaders:

‘...onderwezen door de zalving van de Heilige Geest als magistra [vergelijkbaar met universitair geschoolde magistri] was zij zo volkomen onderwezen in alle artikelen van het katholieke geloof, dat zij geen heilige geschriften of theologen meer hoefde te raadplegen.... Terwijl sommigen [namelijk de ambitieuze scholastici] zich een weg naar binnen baanden om de hemelse geheimen te doorgronden, werd zij door Gods Zoon uitgenodigd en genadiglijk opgenomen.’⁶

5 Claire L. Sahlin, *Birgitta of Sweden and the Voice of Prophecy* (Woodbridge 2001).

6 Parafraaserende vertaling uit *Vita Venerabilis Julianae de Corelion*, c. 20: ed. en vert. Jean-Pierre Delville, *Fête-Dieu* (1246-1996), vol. 2: *Vie de sainte Julienne de Cornillon*, (2 dl. Louvain-la-Neuve 1999) dl. 2, 62.

Niet alleen evenaarde Juliana op deze manier gestudeerde theologen, eigenlijk overtrof zij de mannen, die zo aanmatigend op zoek waren naar nieuwe kennis, terwijl het haar in de schoot viel. Overigens kan een kritische blik op haar levensloop ons duidelijk maken hoe zij zichzelf 'voorberide' op deze genadegave.

In modern onderzoek worden extases als van Juliana meestal omschreven als mystiek, maar dat is een modern, niet een middeleeuws begrip. Het is bovendien misleidend, of op zijn minst eenzijdig, omdat mystiek altijd duidt op een exclusieve (liefdes)relatie tussen een mens en God; dus een zaak van twee partijen, terwijl bij middeleeuwse visioenen altijd drie partijen in het geding zijn: God, de begenadigde gelovige én de gemeenschap aan wie zij/hij de onvangen inzichten moet doorgeven. Daarom is de, in de middeleeuwen gebruikelijke, term profetie beter.⁷

De eerste vrouwen die in de middeleeuwen luid de stem van gezaghebbend profeet voor zich opeisten waren Hildegard van Bingen († 1179) en haar protegée Elisabeth van Schönau († 1164). Hildegard hoorde God tot haar zeggen:

'O frail human form from the dust of the earth, ashes from ashes; cry out and proclaim the beginning of undefiled salvation! Let those who see the inner meaning of Scripture, yet do not wish to proclaim or preach it, take instruction, for they are lukewarm and sluggish in observing the justice of God. Unlock for them the treasure of mysteries, which they, the timid ones, bury in a hidden field without fruit. Therefore pout out a fountain of abundance, overflow with mysterious learning, so that those who want to be despicable on account of Eve's transgression may be overwhelmed by the flood of your profusion.'⁸

Krachtens deze opdracht van God begon Hildegard, ook een vrouw die niet was toegelaten tot de bijbelstudie en het onderricht, nu zelf de bijbel uit te leggen. Ze verkondigde Gods geheimenissen aan het volk, eerst in boeken, later ook in preektoernees en ze las de priesterschare de les. Het was niet niks wat God via haar de geestelijkheid aanwreef: jullie nietsnutten die te lui, te traag en te belabberd zijn om Mijn mysteries uit te dragen. In brieven en vlammende aanklachten richtte Hildegard zich tot kerkelijke en

7 Grace Jantzen, *Power, Gender and Christian Mysticism* (Cambridge 1995).

8 Dit schreef Hildegard aan het begin van haar eerste boek met profetieën, *de Scivias* I,1; ik citeer de Engelse vertaling van Barbara Newman, *Sister of Wisdom. St. Hildegard's Theology of the Feminine* (2^e druk; Berkeley 1997) 4.

wereldlijke leiders. Ook Keizer Frederik Barbarossa moest het ontgelden, hoewel deze haar, meteen na zijn kroning in 1152, de eer had gegund haar naar zijn hof te ontbieden om hem persoonlijk de toekomst van zijn rijk te voorspellen.⁹ Hildegard was dus niet alleen kerk-politiek maar ook rijks-politiek actief.

Hildegards jongere tijdgenoot en volgeling Elisabeth van Schönau werd, op haar beurt, zo schreef zij later, door een engel bij de hand genomen en in een tent geleid waar ze een hele stapel boeken zag liggen:

‘Zie je die boeken? Die moeten allemaal nog geschreven worden voordat het einde van de wereld daar is,’ sprak de engel. Waarna hij één boek van de stapel nam en sprak: ‘Dit is het boek *Liber Viarum Dei* [Het Boek van de Wegen Gods], en dat moet door jou geopenbaard worden.’¹⁰

Met de steun van haar broer en onder de aegis van Hildegard zette Elisabeth zich in de jaren 1150 aan de arbeid. Hildegard zou zich de faam van ‘Sibylle aan de Rijn’ verwerven en generaties van bevlogen vrouwen na haar traden, net als Elisabeth, in haar voetsporen. Zij allen legden een relatie tussen hun eigen visionaire ervaringen en de opdrachten van God aan profeten van het Oude en Nieuwe Testament. Zij stelden zich in de traditie van Mirjam, Deborah en Judith en claimden voor hun ingevingen het gezag van profetische boodschap. Eigenlijk tot onze verbazing werden zij daarin door tijdgenoten geaccepteerd. Zo schreef een annalist in 1158, toen beide vrouwen dus nog maar net begonnen waren: ‘In onze dagen heeft God ook tekenen van zijn macht via het zwakke geslacht getoond, namelijk door zijn beide dienaressen Hildegard van de Rupertsberg en Elisabeth in Schönau, die Hij vervulde met de geest van profetie en aan wie Hij door zijn Woord heel wat visioenen heeft geopenbaard die nu in boeken staan opgetekend.’¹¹

Dat de vrouwen zoiets claimden, kunnen we, gezien hun sociale en kerkelijke positie nog wel begrijpen. Gender studies heeft ons alert gemaakt op de symptomen van opgelegde rolpatronen aan vrouwen en de pogingen van machthebbers tot legitimatie van bestaande machtsverhoudingen. Tijdens de voortschrijdende kerkhervormingen van de elfde, twaalfde en

9 Barbara Newman, “Hildegard’s Life and Times,” in Idem, *Voice of the Living Light. Hildegard of Bingen and Her World* (Berkeley 1998) 19.

10 Anne L. Clark, *Elisabeth of Schönau. A Twelfth-Century Visionary* (Philadelphia 1992).

11 *Annales Palidenses, Monumenta Germaniae Historica. Scriptores* 16, 90.

Jeanne d'Arc wordt vergeleken met een profetes uit het Oude Testament, Judith; afbeelding 15^e eeuw. Uit: Marina Warner, *Joan of Arc* (2000) afb. 22.

dertiende eeuw probeerden paus en kerkelijke overheden immers het alleenrecht op alle vormen van heilsbediening voor zich op te eisen. Alleen een priester mocht, vonden zij, de mis opdragen, de eucharistie bedienen, preken, biecht horen, dus Gods heil aan de mensen doorgeven. Dezulken werden daarvoor theologisch geschoold en ontvingen de priesterwijding, zij vormden een soort elitecorps. Vrouwen werden qualitate qua uitgesloten omdat de vrouwelijke sexe geen toegang had tot de theologiestudie en de priesterwijding, ook niet theologisch aangelegde vrouwen en leiderstypes. Met een beroep op de sociale inferioriteit van vrouwen werd gerechtvaardigd dat zij niet toegelaten konden worden. Hiertegenover begonnen nu gewone mannen en vrouwen, maar vooral vrouwen, zich te beroepen op het bijbelwoord dat Gods Geest waait waar Hij wil, zelfs, als Hij wil, naar sociaal inferieure wezens – Hildegard kwalificeerde zichzelf treffend als

zo'n 'frail human form.' Via de Heilige Geest kon God bijbel en Godskennis, heil, een zegenrijk woord of een beetje geluk in dit aardse tranendal aan uitverkoren vrouwen toevertrouwen, die het dan moesten doorgeven aan medegelovigen. Vanaf de twaalfde eeuw trad door dit bijbelwoord gesteund een heel aantal vrouwen in de openbaarheid, vrouwen zoals Hildegard, Elisabeth en Juliana van Cornillon, allen afkomstig uit gegoede kringen in de Lage Landen en het Rijnland, meestal voortref-felijk geschoold in het informele circuit en gerijpt na jarenlange studie van bijbel en theologie.¹²

Verwonderlijker is het in onze ogen dat de kerkelijke overheid, met zijn monopolistische claims, dit soort optreden leek te accepteren en in de dertiende eeuw zelfs theologisch te doordenken en in de kerkleer in te passen. Dit gebeurde door vooraanstaande theologen in de kring waartoe Juliana en haar vriendin Eva toegang hadden – en, zo luidt mijn these, mede door hun toedoen. Ik moet daarom iets meer over Juliana en Eva vertellen.

Het Sacramentsvisioen van Juliana

Juliana (1192-1258) was een jong Luiks weesje dat samen met haar zusje en 250 ha land (een fors landgoed dus!) aan het leprozenconvent van Luik was toevertrouwd voor een passende opvoeding. Omdat Juliana een echte studiebol was, liet haar leidster, heel passend Sapientia geheten, voor haar een eigen kapelletje of kluisje bouwen waar ze zich kon terugtrekken om te studeren en te mediteren. Ze leerde al snel lezen en schrijven. Ze kende het psalter uit haar hoofd en de basisboeken van het christelijk geloof. Ze werkte de bijbel door in het Frans en het Latijn, en de geschriften van Augustinus, de kerkvader. Van Bernardus van Clairvaux leerde ze een heel aantal preken uit het hoofd, vooral de (mystieke) preken over het Hooglied. Sapientia bracht het meisje ook in contact met geleerden in Luik en andere clerici – misschien ging ze bij hen ook wel naar school. We gaan nu begrijpen hoe deze vrouw ingewikkelde dogmatische kennis over de Drieëenheid en de eucharistie kon 'oppikken.' Juliana was een gestudeerde vrouw. En al studerende, zegt haar biograaf, vergat ze haar sexe en haar leeftijd (dat was kennelijk mogelijk).

12 Zie de studie van Jeroen Deploige over Hildegards feitelijke geleerdheid, *In nomine femineo indocta. Kennisprofiel en ideologie van Hildegard van Bingen (1098-1179)* (Hilversum 1998), zie ook Catherine M. Mooney, ed., *Gendered Voices. Medieval Saints and Their Interpreters* (Philadelphia 1999).

Juliana sloot een innige vriendschap met Eva, een jong meisje dat vaak bij haar op bezoek kwam; mogelijk was het haar nichtje. Door Juliana ingeleid in het intellectuele en spirituele leven, verkoos Eva, toen ze een jaar of twintig was, het geestelijke leven en ze liet zich insluiten als kluizenares. Ze deed dat in een kluisje aan de kapittelkerk van Saint-Martin in Luik, een centrum van spirituele en intellectuele hervorming. Omdat een kluizenares hoog in aanzien stond, kwamen alle vooraanstaande kerkleiders die Saint-Martin bezochten, ook hun opwachting maken bij Eva. Zo onderhielden Eva en Juliana, die regelmatig op bezoek kwam en soms bij Eva logeerde, samen contact met de grote kerkvorsten en kerkhervormers van hun tijd. Later zou Eva de belangrijke gebeurtenissen uit het leven van Juliana (en vermoedelijk van haarzelf) optekenen in een boekje, geschreven in het Frans, dat als basis diende voor het Latijnse heiligenleven van Juliana waarover wij nog beschikken. Ook al is Eva's tekst zelf verloren gegaan, via de Latijnse hagiograaf, die vaak expliciet zegt dat hij iets van Eva weet, komen we dichterbij die twee vrouwen uit de middeleeuwen dan elders mogelijk is.

Als jong volwassene zag Juliana tijdens de eucharistieviering in de kerk steeds een volle maan maar dan met een klein hapje eruit. Als we ons voorstellen dat zij vanuit de kerk naar de priester in het koor staarde, op het moment dat deze tussen duim en wijsvinger de geconsacreerde hostie omhoog hield, een nieuw gebruik in haar dagen, kunnen we ons haar beeld goed voorstellen, namelijk een onvolkomen ronde hostie. We kunnen ons ook voorstellen dat die onvolkomen hostie voor Juliana symbool werd voor de kerk in haar dagen, waarin zij steeds meer onvolkomenheden begon te ontwaren. Wat zij in haar lezing van bijbel en kerkvaders als de ware kerk had leren ontdekken, was niet wat zij in de realiteit om zich heen zag. En zij werd daarin bevestigd door wat ze hoorde van de kerkhervormers die ook in Luik actief waren. Ze zal zich misschien hebben afgevraagd of ook zij iets moest ondernemen. Maar wat en hoe? Dat waren verontrustende gedachten, zeker voor een jonge vrouw in de middeleeuwen. De hagiograaf meldt dan ook dat Juliana aanvankelijk niet begreep wat het visioen beduidde en dat het haar angst inboezemde. Zij vroeg vertrouwelingen te bidden dat God het visioen zou doen ophouden – ze hield het dus niet voor zichzelf, zoals hij elders suggereert. Maar het hield niet op en Christus openbaarde haar dat hij jaarlijks een groot feest wilde, een feest vlak voor de zomer, waarin de instelling van het Sacrament van zijn Lichaam en Bloed gevierd werd, het zogenoemde Sacramentsfeest of het Corpus Christi-

feest. En hij gaf Juliana opdracht zelf met dat feest te beginnen en het aan de wereld openbaar te maken. Toen ze in haar visioen nog tegenwierp dat dat toch meer iets was voor gestudeerde theologen, magni clerici, kreeg ze een en andermaal te horen dat het haar taak was.

Met andere woorden: Juliana kreeg de gedachte dat zij, een vrouw en een leek, een nieuw feest moest ontwerpen, dat zij daarvoor een theologische fundering moest verzinnen, dat zij een liturgie moest maken met bijbelteksten, liederen en gebeden, met muziek en wat niet al en dat zij zelf daarmee naar buiten moest treden. Blijkbaar condenseerde haar onbehagen zich in de gedachte van een nieuw feest en in het besluit dat zelf vorm te geven. Een tamelijk stoutmoedige gedachte. Zoals later uit de teksten die ze bijeenbracht zou blijken, wilde Juliana vooral een vrolijk gemeenschapsfeest van het complete kerkvolk en niet een geheimzinnig ritueel ('hocus pokus') door priesters voltrokken in het koor van de kerk. Daarom kon zij het bedenken van dat feest en de liturgie ook niet aan priesters overlaten. Die zouden er immers weer een elite-aangelegenheid voor de gewijde geestelijkheid van maken. Overigens was het idee van een nieuw feest 'een slimme zet'. Waar vrouwen geheel buiten het theologische bedrijf werden gehouden, hadden ze juist op het vlak van zang en liturgie zekere verworven rechten. Als zij op dat gebied met een nieuw voorstel kwam, konden kerkleiders dat niet zonder meer terzijde schuiven.

In de volgende vijftien á twintig jaar werkte Juliana aan de theologie van het feest (1220-1235). Ze legde haar ideeën, al of niet via Eva, voor aan de grote kerkleiders met wie ze in contact kwam en met wie ze, naar we mogen aannemen, daarover discussieerde. Daarna vervaardigde ze met hulp van een liturgisch geschoold clericus de liturgie. Ook dit werd ter goedkeuring voorgelegd. De biograaf noemt een aantal van de kerkleiders bij naam en het is de moeite waard hem na te volgen. Het geeft ons enig inzicht met welke vooraanstaande lieden beide vrouwen in contact stonden: Jacques Pantaleon, een belangrijk kerkbestuurder in Luik, later paus Urbanus IV die het Sacramentsfeest voor de universele kerk zou instellen. Hij had zo'n innige spirituele vriendschap met Eva dat hij haar, een vrouw en leek, een ontroerend persoonlijke pauselijke bul zou toezenden toen hij het feest in 1264 had ingesteld. Dan Guiard van Laon, de beroemde Parijse theoloog, wel de doctor eucharisticus genoemd omdat hij de grote kenner was van de eucharistie! Hij was ook kanselier van de universiteit van Parijs geweest en op zijn oude dag bisschop geworden van Kamerijk; in die hoedanigheid had hij contact met Eva en Juliana. Ook Guiards

opvolger als kanselier van de universiteit werd geraadpleegd. Dan de dominicanen in Luik, waarvan er drie met name worden genoemd, voorts Hugo van Saint-Cher, ook al een beroemd theoloog uit Parijs, die vervolgens bestuurder werd van de Dominicanerorde en kardinaal. Op hem kom ik straks terug. Thomas van Aquino tenslotte zou op verzoek van Urbanus IV later een nieuwe liturgie samenstellen. Met dit

Juliana van Cornillon met het boek waarin de door haar geschreven liturgie van het Sacramentsfeest staat opgetekend; afbeelding 13^e eeuw. Uit handschrift met het Latijnse heiligenleven van Juliana, hier naar Jean-Pierre Delville ed., *Vie de Sainte Julienne de Cornillon* (Leuven 1999).

soort mannen discussiëerden en overlegden de beide vrouwen over het nieuwe feest; en naar ik aanneem ook over het probleem van de vrouwelijke autoriteit in geloofszaken. Ik concludeer dat uit het volgende.

Een scholastiek debat

In de tijd van Juliana en Eva stonden twee kwesties hoog op de agenda van de scholastieke magisters. Dat was de kwestie van de eucharistie, dat hebben we inmiddels begrepen, en de kwestie van de profetie, iets dat ons hier in hoge mate intrigeert. In de twaalfde eeuw hadden de vroeg-scholastieke magisters zich niet om het leerstuk van de profetie bekommerd. Petrus Lombardus sprak er bijvoorbeeld niet over in zijn schoolboek, het stond dus niet op het lesprogramma van de theologische faculteit. Maar in de periode tussen 1220 en 1260 raakten de magistri ineens hooglijk geïntrigeerd door het fenomeen. Ze wijdden er geregeld disputaties aan, *questiones disputatae*, een vorm van onderwijs dat zich bij uitstek leende voor urgente sociale kwesties. Leiders in de discussie waren: ... Guiard van Laon, Hugo van Saint-Cher en Thomas van Aquino. Vooral de jonge dominicaan Hugo schoeide de hele discussie op nieuwe leest in de jaren

1235-1236: dat zijn exact de jaren dat hij in Luik te maken had met Juliana en Eva.

Waarin steekt het nieuwe van Hugo? Centraal is dat Hugo in elke profetie drie fasen onderscheidde. Eerst ontving een uitverkorene visionaire beelden of symbolische voorstellingen; een onvolkomen ronde maan bijvoorbeeld of, bijbels, een beeld met gouden hoofd en lemen voeten: niet meteen begrijpelijke voorstellingen. Daarom moest de ontvanger ze in de tweede fase vertalen in een logisch verhaal en een begrijpelijke boodschap. Jean-Pierre Torrel, de grote deskundige op het gebied van de scholastieke theologie, beschouwt het onderscheid dat Hugo hier maakte als een ongehoorde vernieuwing.¹³ Meestal nam men immers aan dat profeten in mystieke extases buiten zichzelf traden en dan inzichten ontvingen waar zijzelf zagezegd part noch deel aanhadden. God gebruikte hen als een soort luidspreker. Zulke figuren konden dan ook niet verantwoordelijk gehouden worden voor wat ze zeiden. Hugo moest daar kennelijk niets van hebben. Wie beelden ontving, moest daar zelf, met Gods hulp, en soms in jarenlange studie, op begrijpelijke wijze vorm en uitleg aan geven, precies zoals Juliana dat in diezelfde jaren aan het doen was – en zoals Hildegard van Bingen dat vóór haar had gedaan. Ik denk ook dat hij tot zijn these kwam omdat hij het bij die gerespecteerde vrouwen zo had gezien.

Voor vrouwen opende dit ongekende perspectieven, zeker voor informeel gestudeerde vrouwen. Niet alleen hun eventuele boodschap, maar ook zijzelf moesten nu serieus genomen worden. Zij waren immers persoonlijk aansprakelijk voor wat zij zeiden. Hugo kon met Juliana in discussie gaan of haar ideeën voor een feest en een liturgie wel de juiste uitleg van haar visioen vormden; in dezen waren zij min of meer gelijkwaardige gesprekspartners. Bovendien leende alle verworven kennis en vrijwel elk nieuw inzicht van een vrouw zich voor 'herstyling' in de vorm van een ingegeven visioen. Wie de moeite neemt de *Revelationes* van Birgitta van Zweden eens door te vlooien, merkt op dat werkelijk alles wat een mens bedenken kan onder de paraplu van 'ingegeven openbaring' te vangen is. Wat vrouwen dus niet langs de weg van de scientia, de geleerde studie, hoorden te bestuderen, stond hen langs de weg van de sapientia, de geopenbaarde kennis, ter beschikking. Maar ook voor de geestelijkheid

13 Jean-Pierre Torrel, *Theorie de la prophétie et philosophie de la connaissance aux environs de 1230. La contribution d'Hugues de Saint-Cher (ms Douai 434, Question 481). Edition critique avec une introduction et commentaire* (Leuven 1977), waaraan ik het meeste van deze paragraaf ontleen.

had Hugo's visie grote voordelen. Clerici hoefden nu visioenen niet meer als een goddelijk dictaat te slikken, zij konden proberen de interpretatie te sturen en als het hen niet zinde, zelfs de profetie verbieden.

De derde fase van de profetie was de proclamatie. Maar voor een mens daartoe mocht overgaan, moest de Kerk eerst beoordelen of er wel sprake was van een echte profeet. Hugo's jongere ordegenoot en protegé, Thomas van Aquino, bedacht hier ingenieuze procedures voor – en smokkelde weer een negatieve visie op vrouwen binnen. Hij ontwikkelde het leerstuk van de *discretio spirituum*, dat in de tijd van Birgitta van Zweden en Jeanne d'Arc in praktijk werd gebracht. Bevoegde kerkvorsten en geleerden moesten allereerst onderzoeken of de profetes-in-spe van onbesproken gedrag was, alleen dan kon ze mogelijk een profetes zijn. Voorts moest duidelijk zijn dat ze niet incidenteel een ingeving had gekregen en dat ze niet door de duivel werd ingeblazen. Omdat dat moeilijk uit te maken viel, was het het beste dat de profetes een teken of een wonder deed. Tenslotte moest de profetie heilzaam zijn voor de christenheid. Tegelijk bouwde Thomas bij vrouwelijke profetessen de restrictie in dat ze gezien hun sociaal inferieure positie niet zelf hun boodschap naar buiten mochten brengen. Dat moesten zij overlaten aan bevoegde lieden: een priester of desnoods hun echtgenoot. Ze mochten wel profetieën ontvangen, graag zelfs, maar ze niet zelf proclameren.

We kunnen deze ontwikkelingen nauwelijks hoog genoeg aanslaan. In een tijd waarin instituties en ambtenarij nog niet het alleenrecht op 'gezag' hadden verworven, in een wereld dus waarin vaste rollen en door de traditie geheiligde vormen evenzeer op autoriteit konden rekenen, was de rol van profetes nu een geautoriseerde functie geworden. Als een geïnspireerde vrouw het 'examen' van de *discretio spirituum* met succes had afgelegd, stond niets haar in de weg een leidersrol in het openbare leven te spelen, behalve dan de haar aangewreven 'inferieure sociale positie.' Maar de geëmancipeerde samenleving van de late middeleeuwen was mans genoeg hierin tegenover de Kerk een eigen weg in te slaan. Ook Jeanne d'Arc kon op deze 'functie' terugvallen, hoewel zij door haar nederige afkomst en gebrek aan opleiding van een heel ander niveau was dan de meeste van haar voorgangsters.

Onderscheid der geesten

Toen Jeanne in het voorjaar van 1429 tot de kroonprins was doorgedrongen, gaf deze onmiddellijk kerkprelaten en geleerden opdracht Jeanne te testen. Ze moest daarvoor naar Poitiers, de hoofdstad van de regering in ballingschap, waar ook bisschoppen en professoren van Parijs zich hadden teruggetrokken. Jeanne vond dat maar niets, omdat ze bang was dat het leger het beleg in Orléans niet zo lang zou volhouden, maar doorstond de ondervraging met redelijk succes. In de zogenoemde Poitiers Conclusions zijn de uitkomsten van dit onderzoek bewaard gebleven.¹⁴ Exact volgens de vragenlijst van Thomas van Aquino en de Parijse kanselier Jean Gerson werd allereerst onderzocht of Jeanne van onbesproken gedrag was, hetgeen het geval was. Ook of haar opdrachten heilzaam waren voor Kerk en christenheid; ook dat was het geval. Opvallend hierbij vind ik overigens dat rondverteld werd dat Jeanne na de kroning van Karel tot koning in Reims met hem naar het Heilige Land wilde trekken om daar de Saracenen te verdrijven en Karel tot (eind)keizer te kronen. Haar missie werd dus of door haarzelf of door haar omgeving in de lijn van de eindtijdprofetieën gezet, zoals dat ook bij Hildegard en andere grote profetessen vaak het geval was geweest. Jeanne stond geheel in die traditie. Het grootste probleem vormde het teken of wonder waaruit zou moeten blijken dat ze waarlijk een godsgezondene was. Jeanne claimde dat het ontzet van Orléans haar teken zou zijn en kreeg het voordeel van de twijfel. Terecht zoals zou blijken. Dankzij de lange traditie van vrouwelijke profetessen kon Jeanne dus in een gezagdragende rol treden. Ze kon ook op een vaste procedure rekenen om vast te stellen of ze een goddelijke missie had. Toen zij die procedure eenmaal met goed gevolg was doorlopen en ook Orléans had ontzet zoals zij had aangekondigd, kon zij op een positieve ontvangst rekenen.

Dat bleek ook meteen na de kroning van Karel VII in Reims, in Juli 1429. Toen trad nog eenmaal de oude Christine de Pizan uit haar zelfgekozen ballingschap naar buiten met een lofdicht op de maagd. Zij, die zich jaren had beijverd om vrouwen een stem en een honorabele geschiedenis te geven en die zich daarbij op de Sibylle en het gezag van de geïnspireerde 'profetes' had beroepen – op de openingsminiatuur van de Stad der Vrouwen beeldde Christine zich zelf af als een soort Maria bij de Annunciatie, die een profetische lofzang sprak - zag nu in Jeanne, lijkt het

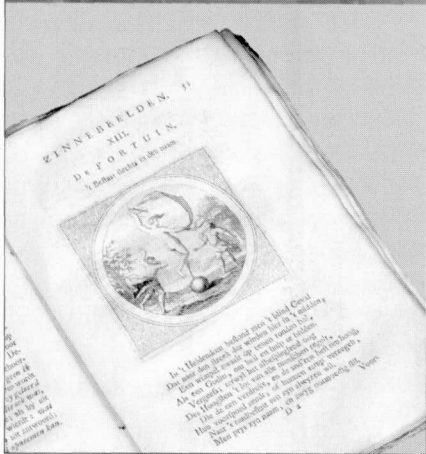
14 Zie hiervoor de studie van Fraioli, *Joan of Arc. The early Debate*, met name hoofdstuk 3.

wel, iemand die het estafettestokje overnam. Christine claimde voor Jeanne het gezag van de Sibylle, die ze ook voor haar eigen legitimatie had benut. Ze zette Jeanne in de traditie van Hester, Judith en Debora, de oud-testamentische profetessen die al door Hildegard waren aangeroepen en erkende het examen voor 'bevoegd profetes' in Poitiers. Nu Jeanne haar zelfverkondigde missie had volbracht met de kroning in Reims, zag Christine het zelfs als Jeannes profetische taak de Kerk te hervormen en het Heilige Land te veroveren. Dan zouden eindelijk de goede tijden aanbreken waar heel het Franse koninkrijk naar smachtte: 'In Christendom and the Church harmony will reign through her.'¹⁵ Geen geringe verwachting van een eenvoudig boerenmeisje uit het Noorden. En dat het anders zou lopen, kon Christine nog niet weten.

Jeanne stond aldus in een lange traditie. Een gezegende traditie zelfs. Door het bijbelwoord van Joel in te vullen: 'Daarna zal het geschieden dat Ik mijn Geest zal uitstorten op al wat leeft, en uw zonen en uw dochters zullen profeteren,' hadden samenleving en Kerk een gezagrijke rol gecreëerd voor getalenteerde en geïnspireerde vrouwen.¹⁶ Vooral aristocratische en hoogopgeleide vrouwen traden in deze rol, soms na een succesvolle carrière als vrouw en moeder. Maar ook een boerenmeisje als Jeanne vond zo erkenning. Dankzij de nieuwe godsdienst- en cultuurgeschiedenis en vooral dankzij de gender studies kunnen we eindelijk deze goddelijke vrouwen uit de middeleeuwen de plaats geven die hen past. Ere wie ere toekomt.

15 Het lofdicht van Christine, "Le Ditié de Jehanne d'Arc" is in Engelse vertaling opgenomen in: *The Selected Writings of Christine de Pizan*, trans. Renate Blumenfeld-Kosinski en Kevin Brownlee (New York 1997) 252-262, hier vs. 329-30; bij de editie ook een verhelderende studie van Brownlee, 371-390.

16 Joel 2: 28, geciteerd door Petrus in Hand. 2:17-18.

Het Nederlands Informatiecentrum voor Kansspelen is een samenvoeging van het Nederlands Kansspelmuseum en de Kansspelbibliotheek. Voornaamste opdracht: het behoud van het cultuurhistorisch erfgoed en het uitdragen van actuele en historische informatie op het gebied van kansspelen. Beheer en behoud van de collectie is in samenwerking met het Belasting & Douane Museum te Rotterdam.

Welkom bij het Nederlands Informatiecentrum voor Kansspelen

De bibliotheek van het Nederlands Informatiecentrum voor Kansspelen beschikt over een geautomatiseerde catalogus voor het opzoeken van informatie. Niet alleen historische informatie, maar ook actuele gegevens over hedendaagse loterijen kunnen worden opgevraagd. Het Nederlands Informatiecentrum voor Kansspelen is een initiatief van de Staatsloterij en gevestigd schuin tegenover het paleis Noordeinde, in de Paleisstraat 5, 2514 JA Den Haag T (070) 302 16 02, F (070) 302 16 28 E nik@staatsloterij.com

Nederlands
Informatiecentrum
voor Kansspelen

